

ÉLETÜNK

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT **1992/8-9**

A TARTALOMBÓL

Vekerdi László: Csoóri Sándor: Nappali hold (esszé) ■ Mózes Attila: Hüvely Matyi csodálatosan posztmodern élete ■ Páskándi Géza: Az új tasmán szótár (hangjáték) ■ Király László, Cselényi Béla, Balla D. Károly, Kőrössi P. József versei ■ Varga Imre beszélgetése Kocsis István

ÉLETÜNK

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT 1992/8-9

XXX. ÉVFOLYAM, AUGUSZTUS-SZEPTEMBER

Főszerkesztő

PETE GYÖRGY

Főszerkesztő-helyettes

AMBRUS LAJOS

SZERKESZTŐSÉGÜNK MUNKATÁRSAI

GYURÁ CZ FERENC szerkesztő,

LÁNG GUSZTÁV, SIMONFFY ANDRÁS főmunkatársak,

ÉLETÜNK

„Vas Megye Kultúrájáért” Alapítvány irodalmi, művészeti és kritikai folyóirata. Megjelenik havonta.

Szerkesztőség: Szombathely, Forgó u. 1. Tel.: (94) 13-630. Kiadja az Anonymus Kiadói Kft. 1144 Budapest, XIV. ker. Csertő u. 18-20. Tel. és fax: 1848-069. Felelős kiadó: Hauszmann Zsuzsanna ügyvezető igazgató. Terjeszti a Magyar Posta, előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest XIII., Lehel u. 10/a. 1900, közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj 1 évre: 600,- Ft, fél évre: 300,- Ft, egyes szám ára: 50,- Ft. Megjelenik havonként. Szövegszerkesztés: SZÜV Typo-team Szombathely, Hunyadi u. 64. Felelős vezető: Prácser László igazgató.

Nyomdai munkák: Sylvester-Print Kft., Szombathely, Kiskar u. 6.

Ügyvezető igazgató: Varró Attila

HU-ISSN: 0133-4751

Etnikumok, régészeti kultúrák a kora középkori Pannoniában

EGY SOMOGY MEGYEI RÉGÉSZETI ÁSATÁS ELŐZETES EREDMÉNYEI – VÖRS

A Kis-Balaton program keretében a Nyugat-dunántúli Vízügyi Igazgatóság nyújtotta segítséggel 1983-ban kezdődtek a kutatások Somogy megye területén¹. Vörstől nyugatra, a Papkert nevű határrészen két, egymástól 800 m-re levő dombon találtuk meg azt a települést és a hozzá tartozó temetőt, melyek feltárása és komplex feldolgozása segítséget adhat a dunántúli késő avar kori népesség IX–X. századi továbbélésének vizsgálatához².

A Papkerti-dűlő déli részén levő B-lelőhelyen az 1983-as első szondázás óta közel 7000 m²-nyi területet tártunk fel. Ez a kiemelkedés kisebb-nagyobb megszakításokkal a középső rézkor óta lakott, vagy temetkezési céllal használt hely volt. A kelta korszakból településnyomokat, a korai Árpád-korból pedig III. Béla pénzeivel (CNH I. 98, 101.) keltezett objektumokat és házak nyomait észleltük.

Szempontunkból annak a temetőnek van elsődleges jelentősége, amelyikbe a kései avar korban, a VIII–IX. sz. fordulóján kezdtek el temetkezni (1. térkép). A régészeti leletek tanúsága szerint ettől az időtől kezdve folyamatosan használhatták a XI. században is, legkésőbb a XI–XII. sz. fordulójáig. A lehetséges felső korhatárt a temető fölé települt Árpád-kori falu szabja meg.

A temetőnek eddig 578 sírját tártuk fel. Sikertől behatárolnunk a sírmező É-i felének határait. Itt a szélessége kb. 85 m, míg a temető középtáján a kiterjedése 100–110 m közé esik. Az egykori terepviszonyokat figyelembe véve DNy-i irányban még várható a temető folytatása. A temetkezések általában Ny–K tájolásúak, de előfordulnak ellentétes irányításúak is. Igen ritkán találtunk kettős sírt, melyek között utántemetkezésre is volt példa.

A sírmező Ny-i részén temették el azokat a bronzveretes övvel felővezett, illetve lándzsás, kardos, baltás férfiakat, akik számára a túlvilági élethez nem járt lóáldozat. A leggazdagabb, aranyozott bronzveretes övvel, aranyozott bronz- és vasveretes kantáros lóval, fegyverrel (íjjal, nyíllal, harcibaltával) eltemetett személyek sírjai pedig a temető K-i felén csoportosulnak³.

E szociális tagozódás egybecseng azzal a jelenséggel, hogy a temető K-i felén található gazdag lovas sírok szinte kivétel nélkül ki voltak rabolva, míg a Ny-i „szegény” sírok között elvéve találtunk ilyen céllal bolygatottat. A vagyoni különbség az egyéb mellékletekben is megmutatkozott a temető két része között. Edényeket egyaránt találunk a közösség gazdagabb és szegényebb részénél, de a gazdagabbak mellé sok esetben egyszerre hármat, köztük a kétségkívül drágább, ún. sárga kerámiát is helyeztek: kiöntöcsöves kancsót (314. sír), füles bögrét, sőt egy kuriózumnak számító sárga kulacs töredéke (449. sír; – 4. t. 9.) és egy festett füles bögre (511. sír) is előkerült.

Igen jó példa erre az ebben a környezetben talált 348. sír, amelyben az elhunyt fiatal nő mellé három edényben tettek túlvilági útravalót.

A temető belső időrendjének meghatározásánál a stratigráfiai módszert nem tudtuk eddig alkalmazni. Kevés a szuperpozíció, s ahol mégis van egymásra temetkezés, ott a korhatározó leletanyag hiánya akadályozza a pontosabb időrend megállapítását. Más esetben pedig bizonyosan utántemetkezéstről lehet szó.

Lehetne támaszkodni a bolygatott sírok kirablási időpontjára is, ha ennek az idejét meg tudnánk állapítani. Annyi biztos, hogy a rabolt sírok főként a gazdagabb temetkezések között vannak, és hogy rablás után a hatalmas gödrök (néhányuk 10–15 m³) nyitva maradtak, tehát a dülást nem követhették el akkor, amikor az itt élő közösség még folyamatosan temetkezett erre a helyre. Nem valószínű az sem, hogy a meggyalázott temetőben, az ásító, nyitott sírgödrök között földelnék el halottaikat. Azt, hogy a sírgödrök a rablás után még hosszabb ideig betemetetlenül álltak, igen szemléletesen bizonyítja a feltárás közben megfigyelhető rétegződés, valamint az, hogy ezekben a sírokban – a mély gödrökbe behullott, onnan kimászni nem tudó, s így – elpusztult teknősbékák páncéljait találtuk. Ebből a szempontból az mindenesetre valószínű, hogy amikor III. Béla korában (1172–1196) a falu erre a helyre telepszik, már használaton kívül kellett lennie a temetőnek.

Ekkor találják-e meg a legrangosabb sírokat, vagy még később, azt elég nehéz kideríteni. Mindenesetre a temetkezések szabályszerű elhelyezkedése (a K-i területen kb. 5-5 méterre vannak egymástól a sírok) komoly támpontot jelenthetett a rablóknak. Találtunk olyan árkot, amely egykori „kutatóárokként” értelmezhető. A rablógödrök nagyobb méretűek, mint az eredeti sírgödrök, ez is a későbbi, nem egykorú rablásra mutat. Sok esetben sikerült erős gerendavázaz faszerkezet nyomát megfigyelnünk, amelyeknek a teljesen egykorú rablás idején még feltétlenül látszaniuk kellett volna. Az eddigi leggazdagabb személy kirabolt sírjának alján a visszatöltődött földben középkori téglatöredéket is találtunk (371. sír).

A régészeti leletanyag összehasonlító vizsgálata alapján az eddig feltárt leletanyag négy fő csoportra különíthető el: 1. késő avar kori, 2. ún. „IX. századi”, 3. magyar honfoglalás kori (X. századi) és 4. kora Árpád-kori.

1. csoport:

A késő avar kori griffes-indás népesség hagyatékát a temető egész területén megtaláljuk (bár klasszikus „griffes” veret eddig még egy sem került elő, hacsak nem számítjuk ide a 181. sír egyik veretének másodlagosan felszerelt csüngőjét)⁴. A férfi sírok jellegzetes leletei az öntött bronz övgarnitúrák, melyeket stílusjegyeik és összetételük alapján legkorábban a VIII. sz. végétől keltezhetünk. Területileg elkülönülnek a lóval és ló nélkül eltemetett díszövesek sírjai. A lovasok a K-i részben tömböt alkotnak. A 40 lovassírból csupán kettő volt bolygatatlan. Különös módon kevés zabla és kengyel maradt ránk, bár több esetben találtunk a lócsontokon bronzpatina, ill. vasrozsa nyomokat.

A leletek igen nagy hasonlóságot mutatnak a délszlovákiai leletanyaggal, közülük is leginkább a (rév)komárom-hajógyári temető⁵ tárgyi hagyatékával. Különleges szépségűek a 371. sír aranyozott bronz veretei. A lófej alakú kantárvereteknek, valamint a vésett díszítésű, aranyozott szíjvégeknek és övvereteknek a késő avar kaganátus peremterületeiről ismerjük legjobb és legtöbb párhuzamát. Ebből a sírból származik egy aranyozott övbújtató, a mai órasíjakhoz hasonló, ún. asztragaloszszerkezettel. Párhuzama a hohlenbergi⁶ és a sobori⁷ leletben található – rendeltetésüket végül is a vörsei bújtató alapján sikerült megfejteni.

A késő avar korszak legutolsó szakaszához köthetők az eddig előkerült kantárrózsák. Két esetben bronzból öntötték (356., 379. sír), három lószerszámmal pedig vasból

készültek a nagyméretű, aranyozott-ezüstözött bronzbetéttel díszített falérák (307., 347., 352. sír). A 307. és a 352. sír egymás közelében, két külön sorban helyezkedik el. Az ide temetett férfiak övét dúsan aranyozott miniatűr veretek és szíjvégek díszítették. A 352. sírban talált aranyozott, áttört karélyos mintájú szügyelőveret(?) – 2. t. 4. a dévényújfalusi⁸ és a (rév)komáromi⁹ lelőhelyekről ismert lószerszámdíszekkel mutat rokonságot. Eddig párhuzam nélküli leletek a 378. sír valószínűleg, szintén lószerszámmal tartozó lőfej- és gömbdíszes szíjvégei, ill. az ugró nyulat ábrázoló öntött bronz kantárverete¹⁰. A lovassírban ez idő szerint legnyugatibb vonalából származik egy áttört, fonottmintás csat és egy szőlőfürtös nagyszíjvég (495. sír). Az aranyozott csatnak Tószegről ismerünk jó párhuzamát, a szintén aranyozott nagyszíjvég művészi megfogalmazásában nagyon hasonlít a Szeged környékén (Szeged, Szentés, Tápé, Tiszasziget) előkerült darabokhoz.¹¹

A 468. (bolygatatlan) lovas sírban szintén az avar kor legkésőbbi szakaszára jellemző, pikkelydíszes és stilizált állatfejet utánzó szíjvégeket¹², valamint vésett-poncolt övvereteket találtunk. Az edénymellékletek jól mutatják a kerámiával történő kezezés nehézségeit. A jellegzetes, késő avar kori sárga füles bögre mellé a korai Árpád-korra (is) jellemző formájú és díszítésű edényt helyeztek.

A nagyszentmiklósi kincs¹³ stílusával rokoníthatók a 347. lovas sír bronzlemezből domborított, oroszánt ábrázoló kerek veretei. Szív alakú veretének indacsokrai pedig már a magyar honfoglalás kor mintakincse felé vezetnek¹⁴. Ugyanennek a leletegyüttesnek része egy klasszikus késő avar kori laposindás szíjvég, mely azonban nem a szokásosan vastag, kétlapú forma, hanem egy igen vékony kéregöntvény, csaknem lemez! Ehhez a felszereléshez tausirozott vas szíjvégek és aranyozott háttérben indadíszítést mutató egyéb, vasból készült veretek is tartoznak. A 352. sír tausirozott négyszögletes vas csatlemezeinek egy középponti körből átlósan kiinduló négy palmettája szintén a honfoglalás kori ornamentika jó párhuzama.

A késő avar korszak jól ismert női ékszerei a szőlőfürtcsüngős és az ovális karikájú fülbevalók, egy üveggyöngy díszes arany fülbevaló (267. sír)¹⁵, valamint egy állatalakos bronz mellboglár (351. sír – 1. t. 2.). Figyelemre méltó, hogy a nagyméretű, dinnyemag alakú gyöngyök az arany- és ezüstdíszes többtagú rúdgyöngyökkel egyazon nyakláncra fűzve jelennek meg. Jellegzetes női használati eszközök az esztergált csont tűtartók.

2. csoport:

A tipológiai IX. századi, az ún. Karoling-peremkultúrához¹⁶ tartozó leletanyaggal rendelkező sírok többsége a temető Ny-i részén került elő. Régészeti módszerekkel igen nehéz elválasztani ezeket a leletegyütteseket a késő avar kori mellékletekkel temetkező lakosság szegény rétegének leleteitől.

A férfi síroknak erre a korszakra jellemző leletei elsősorban fegyverek és használati tárgyak: lándzsák, balták, borotvák és csíholók. A női és kislány sírokban a Dalmáciára és a Morva-medencére jellemző ékszerek fordulnak elő: az ún. millefiori és többtagú rúdgyöngyök, csillagszüngös és huzalból sodrott fülbevalók, poncdíszes lemezgyűrűk, bronz- és vasfüles üveggyöngyök¹⁷.

Erdekesség a 140. sírban talált ólom orsógomb. Ez a sír még egyéb ritka lelettel is rendelkezett: az elhunyt lábához egy szokatlan formájú, valószínűleg övre, vagy ló nyergére is akasztható, vasabroncsokkal megerősített sajtárt helyeztek. Ugyancsak erre a korszakra datálhatók a polírozott palackok (pl. 210. és 271. sír), valamint egy hullámvonalas díszítésű edénytípus.

3. csoport:

A magyar honfoglalás kort négy íjász sírja (közülük két jelképes) lovas temetkezés képviseli. A 310. és az 500. sírban honfoglalóink lószerszámaira jellemző körte alakú¹⁸ (1. t. 5.) és ún. gombos nyakú kengyelek, valamint rombusz alakú nyílcsúcsok¹⁹ voltak. Az 500. és az 510. sírban az egykori reflexíj merevítő csontlemezeit találtuk meg. Az 561. sírba temetett férfi mellé helyezték tegezét 6 nyíllal. A tegezöv hármasságú szíjelosztó karikái, csatja és övveretei ónozott bronzból készültek. A csaton ábrázolt tulipánfejú, sörényes griffnek a benepusztai leletben²⁰ található a legközelebbi párhuzama.

A magyar honfoglalás kor női ékszereihez a 395. és a 406. sír ezüst és bronz pántkarperecei ill. aranyozott ezüst ingnyakdíszai (3. t. 6–7.), valamint a 474. és 570. sír sodrott kar- és nyakperecei tartoznak. E rangosnak mondható személyek temetkezései a késő avar kori vezető réteg sírjai környezetében kerültek elő. Igencsak fontos az ugyanitt feltárt 450. gyermeksír, melyben nagyméretű gyöngyök (4. t. 15–16), sodrott huzal karperec és torques mellett Berengar itáliai király 888–915 közé tehető, Milánóban vert érme volt²¹.

A X. századra keltezhető a 167. sír, melyben egy kétélű karddal felfegyverzett férfi nyugodott. Fegyverövének díszítése többféle stílus jegyeit hordozza magán. A csat honfoglalás kori típus, az öv bűjtatóján pedig viking ábrázolásokra emlékeztető, frízszerűen elhelyezett állatfejeket láthatunk. A kard típusa szerint²² valószínűleg Géza fejedelem korában élt az ide eltemetett harcos, akinek sírja a ló nélkül elbúcsúztatott avar díszövesek környezetében került elő.

4. csoport:

Az Árpád-kori köznép leletanyagát a pödrött végű ezüst hajkarikák, lépcsős fejű pontolt gyűrűk, egyszerű bronz huzalkarperecek, hordó alakú ezüsthálós gyöngyök, ezüst- és bronzlemezéből készült füles gombok, csörgők alkotják²³.

Egy fiatal lány bolygatott temetkezése mellől (96. sír) került elő az a bizánci előképet tükröző, üveg- és féldrágakő-berakásos aranyozott bronz gyöngyszem²⁴, melynek párhuzamait XI–XII. századi dél-oroszországi kincsleletekben ismerhetjük fel²⁵.

*

A hagyományos régészeti elemzésen kívül vizsgáljuk meg, milyen lehetőségeket nyújtanak az embertani kutatások.

A jelenleg ismert összehasonlító módszerek közül az ún. diszkrét, nem mérhető jellegek értékelése lehetővé teszi, hogy egymástól időben és/vagy térben elkülönülő emberek csoportjai közötti kapcsolatokat és összefüggéseket állapítsunk meg. Az élő népességben az antropometriai és szerológiai vizsgálatok teszik lehetővé ezen populációk közötti vagy populáción belüli kapcsolatok körvonalazását. A történeti embertanban azonban limitált lehetőségünk van ilyen vizsgálatokra.

A történeti antropológia vizsgálati módszerei – egyes, kivételes, egyedi esetekről eltekintve – jelenleg nem teszik lehetővé a népesség csoportjait alkotó egyének közötti genetikai kapcsolat, rokonság meghatározását.

A betemetkezések relatív időrendje és a csontmaradványok szerológiai vizsgálata alapján azonban már ma is feltételezhető bizonyos „családszerkezeti” összefüggések megragadásának a lehetősége.

A történeti embertan modern vizsgálómódszerei között a klasszikus morfológiai makroszkópos elemzésen kívül egyre nagyobb teret nyernek a különböző laboratóriumi (kémiai-analitikai²⁶, elektroo-mikroszondás, szerológiai²⁷, géntérképező²⁸, szövettani²⁹, pásztázó elektroo-mikroszkópos³⁰, termográfias³¹, elektron-spinn rezonancias³², stb.) el-

járások is. Az új módszerek gyors meghonosodását az magyarázza, hogy az eddigiekkel szemben teljesen újszerű és más típusú információkat képesek szolgáltatni a különböző korokban élt népességtöredékek biológiai jellegzetességeiről.

A kémiai analitikai és szerológiai vizsgálatok célja – többek között – egy-egy temetőn belül a feltárt emberi csontvázmaradványok eltemetési időrendjének és feltételezhető genetikai kapcsolatainak a kiderítése. Jelen vizsgálat is ennek a két alapkérdésnek a megválaszolására irányul a Vörs-Papkert-B kora középkori temetővel kapcsolatban.

Egy-egy temetőn belül a betemetkezések relatív időrendje az emberi csontmaradványok bizonyos komponenseinek (N-tartalmú anyagainak³³, hamuanyagának³⁴ mennyisége, a különböző [fizikai, kémiai kristályvíz³⁵ formájában] kötött víztartalomnak) egymáshoz viszonyított mennyiségi értékeinek alapján számítható ki. Azért szükséges a különböző komponensek mennyiségi viszonyainak egyidejű összehasonlítása, mert így a csontszövet le- és átépülését több szempontból, pl. a talaj fizikai, kémiai hatásai és bizonyos biológiai behatások szempontjából is értelmezni lehet az eltelt idő függvényében. – Azaz, ha nagyjából azonos talajviszonyok közül (ez néha egy teljes temető területét, máskor csak egy adott szelvényét jelenti) napvilágra került, azonos szöveti szerkezetű (esetünkben mindig szivacsos felépítésű) csontminták kémiai összetételét hasonlítjuk egymáshoz, és ismerjük az egyedi (pl. nemi, elhalálózási korra vonatkozó, bizonyos kórfolyamatok okozta stb.) minőségi különbségeket is, akkor a temető abszolút kronológiai korától függetlenül lehetőségünk nyílna arra, hogy következtethessünk a betemetkezések viszonylagos sorrendjére is³⁶. Következtetéseink azonban mindig csak bizonyos valószínűségi intervallumon belül érvényesek, amelynek értékét célszerű mindig feltüntetni.

A vörs-papkerti kora középkori temető feltárt részéből eddig mintegy 400 egyén vizsgálata történt meg. Az eredmények alapján három nagy időrendi csoportot lehetett elkülöníteni közöttük. A három nagy csoport elkülönítésének probabilitási szintje $0,70 > P > 0,80$ (1. ábra).

Az *első kronológiai csoport*hoz az összes vizsgált csontmaradványnak csak jelentéktelen, alig 5%-os csoportja tartozik. Ez a kis, önmagában zártnak tűnő népességtöredék kronológiai korát tekintve messze megelőzi a következő, középső nagy csoportot, amelyhez semmiféle szerogenetikai kapcsolat sem köti.

A *második nagy kronológiai csoport*ba az eddig vizsgált vázmaradványoknak közel 85%-a sorolható. Ez a mintegy 150 ± 30 év alatt eltemetett csoport $0,70 > P > 0,60$ -os valószínűségi szinten három időrendi alaps csoportba sorolható.

A *harmadik nagy kronológiai csoport* betemetkezései rövid, mintegy 50 ± 20 éves megszakítással követik a középső nagy kronológiai csoport utolsó betemetkezését. A harmadik nagy kronológiai csoportba tartozók az összes vizsgált eset 10–12%-át teszik ki. Szerogenetikai szempontból ez a kronológiai csoport nyitottnak tűnik, bár a középső nagy csoporttal nem mutat hasonlóságot.

Érdekes kissé részletesebben foglalkoznunk a *középső nagy kronológiai csoport*tal. Ennek legkorábbi alcsoportja feltehetően egy még másutt született generáció felnőttkorban elhunyt egyedeinek a betemetkezésével indul (2. ábra). Az alcsoportonként eltemetettek száma a második alcsoportban éri el a maximumot, majd az utolsó alcsoport betemetkezésének idején úgy szűnik meg a temető használata, hogy maga a népesség még tovább él. A betemetkezések valószínűleg másutt folytatódtak. Amikor az első alcsoport betemetkezéseinek a száma felfutott, azaz második generációja virágzásának az idején, akkor kezdtek el temetkezni a középső, második alcsoport tagjai. Ezek a betemetkezések mindjárt tömegesebben indultak, mint annak idején az első alcsoport esetében. Amikor a második alcsoport második generációja betemetkezéseinek számával megközelíti az összes, ehhez az alcsoportba tartozó betemetkezések felét, akkor az első alcsoport harmadik generációjához tartozók betemetkezéseinek száma kezd csökkenni. A második alcsoport utolsó, harmadik generációja idején általában jelentő-

sen csökken a betemetkezések száma. Érdekes, hogy az első és a második alcsoport harmadik generációjához tartozók temetkezéseinek a száma akkor esik vissza jelentősen, amikor megjelennek a harmadik alcsoport első generációjának sírjai a temető területén. Úgy tűnik, hogy még tart az első és a második alcsoport utolsó generációjának egyre fogyatkozó létszámban történő betemetkezése, amikor már nyugvóhelyükre kerülnek a harmadik alcsoport első képviselői.

A második alapkérdés, amire kerestük a választ, az az, hogy milyen szoros genetikai kapcsolatok tételezhetők fel a középső nagy kronológiai csoporton belül, annak egyes alcsoportjai között?

A kérdés megválaszolása az alábbi módszerrel kísérrelhető meg: a feltételezhető genetikai kapcsolatok megítélésére a Sokal–Lengyel-féle multifaktoriális, számítógépes elemzési módszert alkalmaztuk³⁷. A módszer lényege, hogy a feltételezhető genetikai kapcsolatok kiszámításakor a sírok közötti távolságok mint súlyozott fontossági tényezők alapján a vizsgált temetőt sírhalmazokból álló területi egységekre bontjuk, majd az egyes régiókon belül különböző értékekkel rangsoroljuk a genetikai kapcsolatokat kizáró, vagy valószínűsítő egyedi biológiai jellegzetességeket. Pl. nem alkothatnak szülőpárt az azonos neműek, vagy nem vehet részt egy szülőpár kialakításában a reprodukciós korát még meg nem élt egyén, stb. Majd az AB0 vércsoportok háromgénés öröklődési rendszerére a Hardy–Weinberg-szabály, ill. a Mendel-féle dominancia, kodominancia és recesszivitás elve alapján³⁸, míg a kollagén típusok esetén a kétgénés öröklődési rendszer szabályai szerint próbálunk következtetni³⁹. Az adott temetőrégióon belül a genetikai kapcsolatok szempontjából figyelembe veendő sírok közül számítógéppel, különböző valószínűségi szinteken lehet „család-struktúrákat” kialakítani. A kialakítható struktúrák közül a legnagyobb valószínűségi értékűt fogadjuk el, mint lehetséges „családot”.

Ezt a módszert alkalmaztuk az AB0 vércsoportok fluoreszcenz antitest módszerrel, valamint a kollagén-típusok radio-immunassay-val történő meghatározása után. Így Vörs-Papkert kora középkori temetőjében több mint 40, minimálisan $0,60 > P > 0,50$ probabilitási értékű genetikailag lehetséges egységet sikerült körülhatárolni. Ezek közül most hármat mutatunk be a legjellegzetesebbek közül.

41. csoport (3. ábra és 12. tábla)

Az ábrán egy négygenerációs családstruktúra látható. A „családfa” törzsét a dédapa (352. sír) és a dédanya (353. sír) képezik, míg a törzs következő generációját leányuk (351. sír) alkotja. Az ő férje (307. sír) is ebben a temetkezési régióban nyugszik. Ennek a szülőpárnak (307. és 351. sír) három gyermekét valószínűsíthetjük (309., 310., 391. sír), akik közül csak egy, a 310. sírban nyugvó férfi élte meg a reprodukciós kort. Az ő felesége hiányzik a temetkezési körzetből, viszont itt található egy 3–5 éves kora között elhunyt leányuk (319. sír). Az apa (310. sír) és a leánya (319. sír) vércsoportadataiból kikövetkeztethető a hiányzó anya vércsoportja, illetve kollagéntípusa is.

45. csoport (4. ábra és 3. tábla)

Bonyolult, kétgenerációs, inkább a horizontális síkban terjeszkedő családszövevény. Az első generáció két központi személyre épül. Mindkettő férfi. Az egyik (400. sír), akinek juvenis korban elhunyt, még gyermektelennek tűnő hűgát (399. sír) is ugyanabban a temetkezési régióban találjuk. A 400. sírban nyugvó férfinak két felesége is valószínűsíthető. Időben az elsőtől, a 397/b sírban fekvő nőtől két infans I. korban elhunyt kislánya született (398. és 401. sír). A második feleségétől (405. sír) egy adultus kort megélt leányuk (406. sír) nyugszik ugyanebben a temetkezési régióban. Ez utóbbi

személy családi kapcsolatai (gyermekai, férje) még a szomszédos körletekben sem találhatók.

A másik központi személy a 397/a sírban nyugvó férfi. Valószínűleg ő a 400. sírba temetett férfi első feleségének a fivére volt; és itt nyugszik másik húga is, a juvenis kora előtt elhunyt leány (396. sír). A 397/a sír férfinak egy adultus-maturus határon elhunyt fia (404. sír) is megtalálható ebben a körzetben, de ennek felesége és gyermekei – ha egyáltalán voltak – nem találhatók a környéken.

46/a csoport (5. ábra és 4. tábla)

Ez egy olyan családtöredék, amelyiknek három generációja sejthető. Az első generációhoz tartozó két nagyszülőnek (376. és 377/b sír) három fiúgyermeké nyugszik a körzeten belül (377/a, 417. és 449. sír). Közülük feltehetően a 449. sírban nyugvó férfinak a leánya (450. sír) található ebben a régióban, de nem nyugszik itt a leány anyja, azaz a férfi felesége. Nem szabad azonban azt sem elhallgatni, hogy mivel a nagyszülők három fia közül a másik kettő (417. és 377/a sír) egyaránt megélte a családalapítás korát, és vércsoport-paramétereik is azonosak (mindkettő „B” vércsoportú volt), kollagéntípusuk pedig nem azonos a 450. sírban eltemetett leányéval (aki kollagéntípusát vlsz. az anyjától örökölte), hármójuk közül bármelyikük azonos valószínűséggel lehetett a kislány apja.

Záró gondolatként feltétlenül meg kell jegyezni: a múlt idők emberének biológiai paramétereit vizsgálva akkor tudunk legnagyobb valószínűséggel helyes következtetéseket levonni, ha egyrészt a laboratóriumi vizsgálatok eredményeit statisztikailag elemezve, matematikai módszerekkel próbáljuk meg valószínűsíteni; másrészt pedig – mivel ezeket nem elegendő önállóan értelmezni – csakis akkor állják meg a helyüket, ha a régészeti megfigyelésekkel is harmonizálnak.

*

Vizsgáljuk meg végezetül a biokémiai módszer segítségével meghatározott időrendi csoportokat – a régészeti leletanyag szemszögéből! (Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a szerológiai vizsgálatra átadott csontanyag mellett a csupán a sírok területi elhelyezkedését rögzítő temetőterkép kivételével semmiféle régészeti információ nem állt a szerológus rendelkezésére.)

Az első kronológiai csoport a kora bronzkori kisapostagi kultúra csontvázas temetkezéseit takarja. Teljesen jogos tehát az a megállapítás, hogy messze megelőzve a következő időrendi csoportot, semmiféle szerogenetikai kapcsolat nincs közöttük.

A második kronológiai csoport a késő avar kori, az ún. IX. századi és a magyar honfoglalás kori népesség tárgyi hagyatékával rendelkezik; az időben részben egymást fedő alcsoportok pedig éppen ezeknek a régészeti kategóriáknak felelnek meg!

A harmadik kronológiai csoport a kora Árpád-kori leletekkel jellemezhető társaságra vonatkozik. A feltárás eddigi szakaszában sírjaiknak csupán egy kisebbik részét tártuk fel, a következő évi ásatási szezon során jutunk el arra a területre, ahol temetkezéseik folytatása várható.

Amikor a genetikai-szerológiai eredményeket és a régészeti leletgyűteseket azonos térképen ábrázoltuk, több esetben azt kellett tapasztalnunk, hogy a biokémiai módszerekkel meghatározott etnikai-biológiai csoportokon belülre régészetileg különböző korszakba sorolható személyek kerültek. A temető folyamatos használatának lehetőségére végül is az alábbi jelenségek mutatnak:

1. Igen kevés a szuperpozíció, annak ellenére, hogy a temetkezés viszonylag sűrű. A temető középső részének déli végén jelentkező hiátus a geodéziai felmérések alapján még ma is felismerhető egykori terepviszonyokkal magyarázható.

2. Ahol szuperpozíció van, ott túlnyomórészt már régészeti módszerrel is megállapítható a tudatos utántemetés, illetve a szerológiai eredmények az ilyen sírokban eltemetett egyéneket hasonló etnikai-genetikai csoportokba sorolják.

3. Az egyes temetőrészekben megjelenő „későbbi” sírok a rangban és rítusban azonos, ill. közel álló „korábbi” temetkezések közelében helyezkednek el.

4. A szerológiai vizsgálatok azonos genetikai-etnikai csoportokba sorolnak régészileg különböző korú leletanyaggal eltemetett személyeket.

Záró gondolatként a következőképpen foglaljuk össze a vörs-papkerti lelőhely jelentőségét a Kárpát-medencében lejátszódó magyar etnogenezis kutatása szempontjából: az itteni ásatás lehetőséget nyújt egy nagy létszámú közösség – korszerű módszerekkel teljesen feltárható – temetőjében az eddig külön régészeti kultúráként, ill. etnikumként kezelt különböző népeiségek vizsgálatára. Mód nyílik a kora középkori Pannónia területén a VIII. század végén élt késő avar kori népesség, a Karoling-peremkultúra jegyeit hordozó, IX. századi „továbbélő” avarság (és szlávok?), majd a honfoglaló magyar nép együttélésének, biológiai keveredésének meghatározására. Arra is választ remélhetünk, hogy az ugyanitt megjelenő kora Árpád-kori népesség kialakulhatott-e ebből a korábban már helyben megtalálható lakosságból?

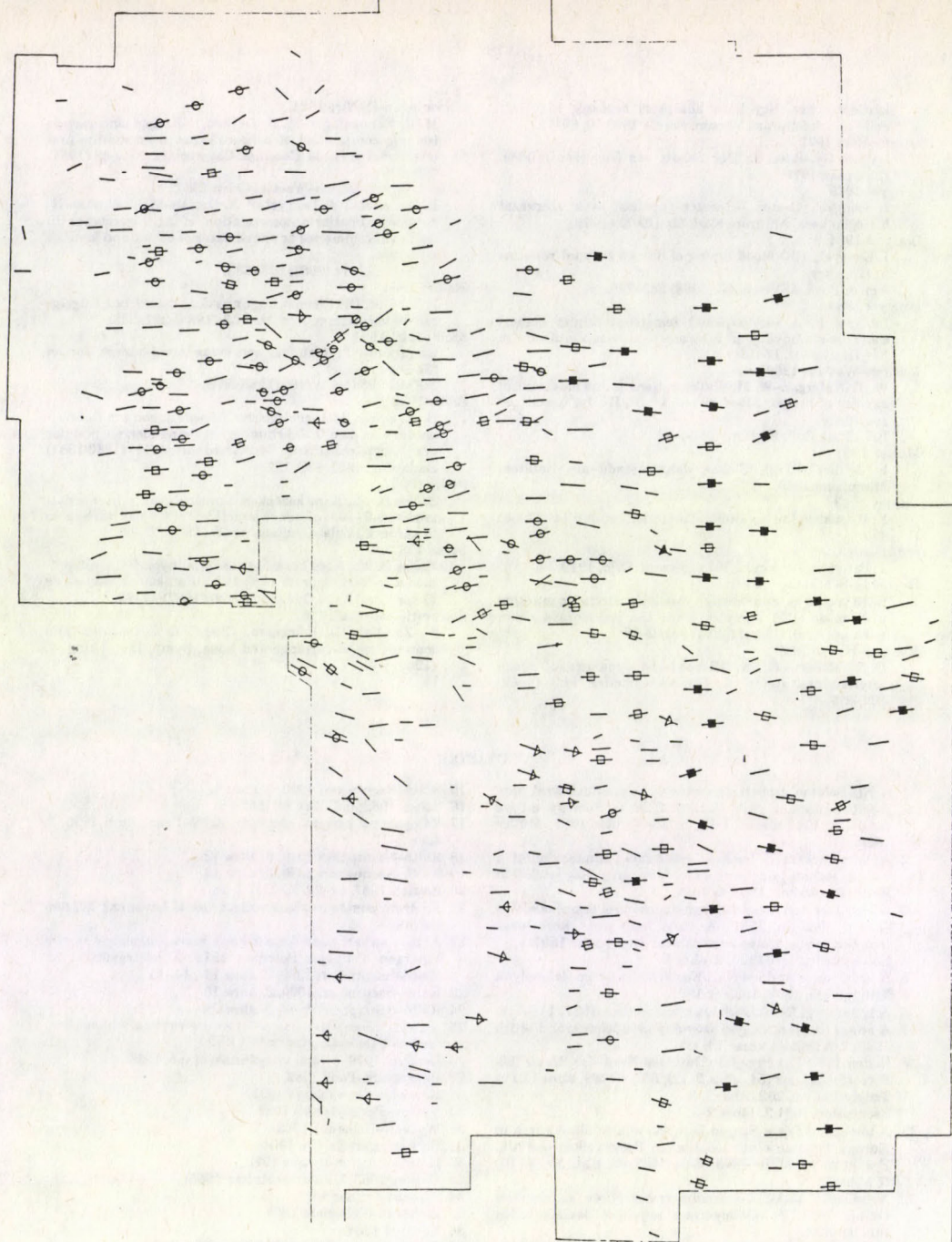
IRODALOM

- Bóna 1984
Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon (Geschichte der Völkerwanderungszeit und des Frühmittelalters in Ungarn). in: Magyarország története I. Főszerk.: Székely Gy., Budapest, 1984, 265–373, 1586–1606.
- Borgognini-Paoli 1982
S. M. Borgognini Tarli-G Paoli, Survey on palaeoserological studies. *Homo* 33:2–3 (1982) 69–89.
- Brooks–Heglar–Brooks 1979
S. T. Brooks–R. Heglar–R. H. Brooks, Radiocarbon dating and palaeoserology of a selected burial series from the great cave of Niah, Sarawak, Malaysia *Asian Perspectives* 20:1 (1979) 21–31.
- Doberenz–Matter 1965
A. R. Doberenz–P. Matter III, Nitrogen analysis of fossil bones. *Comparative Biochem. Physiol.* 16. (1965) 253–258.
- Eisner 1952
J. Eisner, Devinská Nová Ves. Bratislava, 1952.
- Fettich 1937
Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. *ArchHung* XXI (1937)
- Fettich 1943
Fettich N., Győr a népvándorlás korban. in: Győr története a tizenharmadik század közepéig III. Szerk.: Lovas E. Győr 1943. 1–57.
- Garam 1981
Sz. Garam É., A böcsi késő avar kori lelet és köre. Der spätawarenzeitliche Fund von Böcs und sein Kreis. *ArchErt* 108 (1981) 34–51.
- Garam 1985
É. Garam, Pferde- und Reiterbestattungen in der Spätawarenzeit (8–9. Jahrhundert). in: H. Friesinger–F. Daim (Hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn II. Wien, 1985, 123–126.
- Garam 1987
É. Garam, Pferdegräber der awarenzeitlichen Gräberfeldes in Tiszafüred. Angaben der spätawarenzeitlichen Pferdebestattungen. *Alba Regia* XXIII (1987) 65–125.
- Hassan–Ortner 1977
A. A. Hassan–D. J. Ortner, Inclusions in bone material as a source of error in radiocarbon dating. *Archeometry* 19 (1977) 131–135.
- Kis-Balaton-I.
Vándor L. (szerk.), Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében I. Az Alsó-Zalavölgy régészeti emlékei (Tájékoztató az 1980–85. évi kutatások eredményeiről). Zalaegerszeg, 1986.
- Kis-Balaton-II.
Konferencia a Kis-Balaton régészeti kutatásáról. Kaposvár, 1988.
- Költő–Szentpéteri 1988
Költő L.–Szentpéteri J., A vörs-papkerti IX–XI. századi temető. in: Kis-Balaton-II. 12–13.
- Költő–Szentpéteri 1990
Költő L.–Szentpéteri J., Adatok az avar asszimiláció kérdésköréhez. Egy kora középkori népesség régészeti emlékeinek feltárása Vörsön. *Forrás* 1990:10, 69–78.
- Garam 1981
Sz. Garam É., A böcsi késő avar kori lelet és köre. Der spätawarenzeitliche Fund von Böcs und sein Kreis. *ArchErt* 108 (1981) 34–51.
- Garam 1985
É. Garam, Pferde- und Reiterbestattungen in der Spätawarenzeit (8–9. Jahrhundert). in: H. Friesinger–F. Daim (Hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn II. Wien, 1985, 123–126.
- Garam 1987
É. Garam, Pferdegräber der awarenzeitlichen Gräberfeldes in Tiszafüred. Angaben der spätawarenzeitlichen Pferdebestattungen. *Alba Regia* XXIII (1987) 65–125.
- Hassan–Ortner 1977
A. A. Hassan–D. J. Ortner, Inclusions in bone material as a source of error in radiocarbon dating. *Archeometry* 19 (1977) 131–135.
- Kis-Balaton-I.
Vándor L. (szerk.), Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében I. Az Alsó-Zalavölgy régészeti emlékei (Tájékoztató az 1980–85. évi kutatások eredményeiről). Zalaegerszeg, 1986.
- Kis-Balaton-II.
Konferencia a Kis-Balaton régészeti kutatásáról. Kaposvár, 1988.
- Költő–Szentpéteri 1988
Költő L.–Szentpéteri J., A vörs-papkerti IX–XI. századi temető. in: Kis-Balaton-II. 12–13.
- Költő–Szentpéteri 1990
Költő L.–Szentpéteri J., Adatok az avar asszimiláció

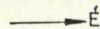
- kérdésköréhez. Egy kora középkori népesség régészeti emlékeinek feltárása Vörsön. Forrás 1990:10, 69–78.
- László-Rácz 1977
László, Gy.–Rácz, I.: Der Schatz von Nagyszentmiklós. Budapest, 1977.
- Lengyel 1976
I. Lengyel, Oeston – oeston-populáció – a szervezet biológiai kora. Anthropol. Köz. 20. (1976) 69–79.
- Lengyel 1984
I. Lengyel, ABO blood typing of human skeletal remains in Hungary. Am. J. Phys. Anthropol. 63 (1988) 283–290.
- Lengyel 1988
Lengyel I., A vörs-papkeri temetőben feltárt emberi csontváz-maradványok laboratóriumi vizsgálatáról. in: Kis-Balaton–II. 17–18.
- Morgan-Watkins 1969
W. T. J. Morgan–W. M. Watkins, Genetic and biochemical aspects of human blood group A-, B-, H-, Le^a-, and Le^b specificity. Brit. Med. Bull. 25:1 (1969) 30–34.
- Müller 1989
R. Müller (Hrsg), Sieben Jahrtausende am Balaton, Mannheim 1989.
- Oakley 1963
K. P. Oakley, Dating skeletal material. Science 140 (1963) 488.
- Petersen 1919
J. Petersen, De norske Vikingesverd. Oslo, 1919.
- Reynolds–Sensabaugh 1991
R. Reynolds–G. Sensabaugh, Analysis of genetic markers in forensic DNA samples using the polymerase chain reaction. Anal. Chem. 63:1 (1991) 2–15.
- Roberts–Hiorns 1962
D. F. Roberts–R. W. Hiorns, The dynamics of racial intermixture. Amer. J. Human Genetics 14:3 (1962) 261–277.
- Schoeninger–DeNiro 1984
M. J. Schoeninger–M. J. DeNiro, Nitrogen and carbon isotopic composition of bone collagen from marine and terrestrial animals. Geochim. Cosmochim. Acta 48 (1984) 625–639.
- Sokal–Lengyel–Derish–Wooten–Oden 1987
R. R. Sokal–I. A. Lengyel–P. A. Derish–M. C. Wooten–N. L. Oden, Spatial autocorrelation of ABO serotypes in medieval cemeteries as an indicator of ethnic and familial structure. J. Arch. Sci. 14 (1987) 615–633.
- Stadler 1984
P. Stadler, Die Riemenzunge aus dem slawischen Hügelgrab 36 von Wimm. ArchAust 68 (1984) 227–233.
- Szentpéteri 1991
Szentpéteri J., Késő avar kori lovas temetkezések Vörsön (Somogy megye). MFME 1984/85 2. (1991) 265–276.
- Szöke 1982
B. M. Szöke, Methodologische Bemerkungen zur Definition der aus dem 9. Jahrhundert stammenden Denkmäler des Karpatenbeckens. MittArchInst 10/11 (1980/1981) Budapest, 1982. 183–197.
- Szöke 1986
Szöke B. M., Kora középkori tanulmányok I. (A Kárpát-medence 9–10. századi régészeti kutatásainak vázlata és fő kérdései) Zalai Gyűjtemény 25 (1986) 21–35.
- Szöke 1987
Szöke B. M., Kora középkori tanulmányok II. (A Kárpát-medence 9–10. századi régészeti kutatásainak vázlata és fő kérdései) Zalai Gyűjtemény 26 (1987) 47–63.
- Zambotti–Bolognani 1967
V. Zambotti–L. Bolognani, Chemical composition and metabolism of cartilage and bone. Symp. Biol. Hung. 7. (1967) 5–9.

JEGYZETEK

- 1 A Kis-Balaton eredeti állapotának helyreállításával kapcsolatos régészeti feltárásokról Zala és Somogy megye területén: Kis-Balaton I–II.; Szöke–Vándor 1987; Müller 1989.
- 2 A Vörs-Papker–B lelőhely ásásáról, mindenekelőtt a kora középkori temető népességének tárgyi hagyatékáról: Koltó–Szentpéteri 1988 és 1990.
- 3 A késő avar kori lovas és lótemetkezésekről összefoglalólag Garam 1985 és 1987. A vörsi késő avar kori lovas temetkezések előzetes bemutatása: Szentpéteri 1991.
- 4 Koltó–Szentpéteri 1990. 2. ábra 5.
- 5 A (rév)komárom-hajógyári/Komárno-Lodenice lelőhelyről Trugly 1985, 1987, 1989 és 1991.
- 6 A hohembergi IX. századi leletekről Fettich 1937, 111–112.
- 7 A sobori (Sopron megye) szőrvány avar leletekről: Fettich 1943, 7. A bűjtató képe: VI. t. 1.
- 8 Eisner 1952: Dévényűjfalu/Devínská Nová Ves 27. sír (32. ábra 15), 524. sír (54. ábra 5, 12); 842. sír (89. ábra 11.)
- 9 Trugly 1987, p. 252. Abb. 2. 5.
- 10 Szentpéteri 1991.2. tábla 2–3.
- 11 A tőszegi csat és a Szegeď környéki analógiák: Awarén in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6–8. Jh. Frankfurt am Main – Nürnberg 1985, 66. Kat. Nr. XVIII. 5, Abb. 62.
- 12 Az állatfej alakú lőszerszármveretekről és szíjvégekről Garam 1981. A pikkelydiszes szíjvégek összefoglalása Stadler 1984.
- 13 A nagyszentmiklósi kincs utolsó nagy igényű közzététele László–Rácz 1977; az értelmezéssel kapcsolatos vitákról Bóna 1984, 344–346, 1600.
- 14 Koltó–Szentpéteri 1990, 2. ábra 14–15.
- 15 Koltó–Szentpéteri 1990, 3. ábra 1.
- 16 Szöke 1982; uő. 1986 és 1987.
- 17 Válogatás a korszak leleteiből: Koltó–Szentpéteri 1990, 3. ábra 2–10.
- 18 Koltó–Szentpéteri 1990, 3. ábra 12.
- 19 Koltó–Szentpéteri 1990, 3. ábra 13.
- 20 Fettich 1937, 67–72. XXX. t. 1–1a.
- 21 Az érme pontos meghatározását Gedai Istvánnak köszönhetjük.
- 22 A 167. sírban talált kétélű kard markolatgombja szerint Petersen–X típusú: Petersen 1919. A leletegyüttést ld. Koltó–Szentpéteri 1990, 3. ábra 11., 14–15.
- 23 Koltó–Szentpéteri 1990, 3. ábra 16–21.
- 24 Koltó–Szentpéteri 1990, 3. ábra 22.
- 25 Древнее золото – Из собрания Музея исторических драгоценностей УССР (Москва, „Искусство”, 1975.)
- 26 Lengyel 1976; a vörsi vizsgálatokról uő. 1988.
- 27 Borgognini–Paoli 1982.
- 28 Reynolds–Sensabaugh 1991.
- 29 Vlasov–Pereslytskikh 1987.
- 30 Wyckoff–Doberenz 1965.
- 31 Schoeninger–DeNiro 1984.
- 32 Brooks–Heglar–Brooks 1979.
- 33 Oakley 1963; Doberenz–Matter 1965.
- 34 Hassan–Ortner 1977.
- 35 Zambotti–Bolognani 1967.
- 36 Lengyel 1984.
- 37 Sokal–Lengyel–Derish–Wooten–Oden 1987.
- 38 Roberts–Hiorns 1962; Morgan–Watkins 1969.
- 39 Vogel–Motulsky 1979.

VÖRS- PAPERKERT „B”

0 5m

JELMAGYARÁZAT

LOVAS

A TEMETŐ HASZNÁLATÁNAK
IDŐRENDJE

VIII-IX szd. fordulója késő avar kor

IX. szd. Karoling kor

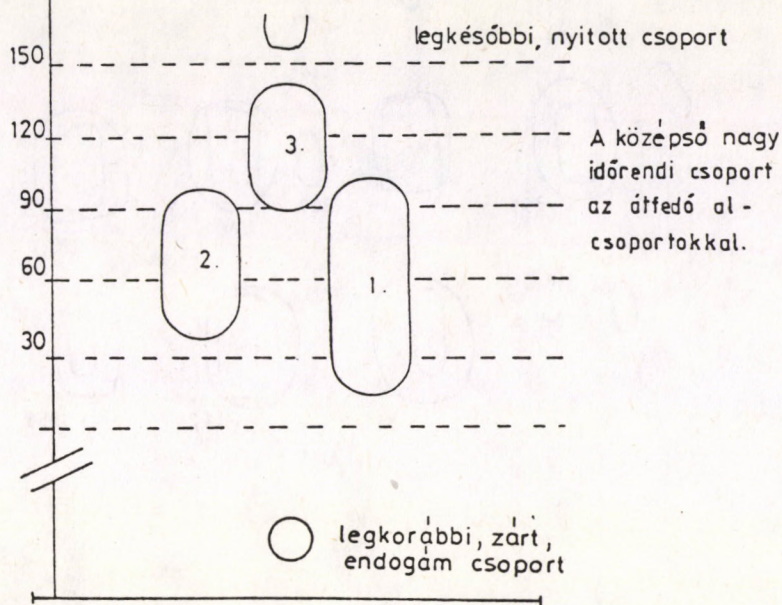
X. szd. honfoglaláskor

XI. - XII. szd. korai Árpád-kor

1. térkép: A Vörs-Papkert „B” temető térképe (1991. évi állapot)

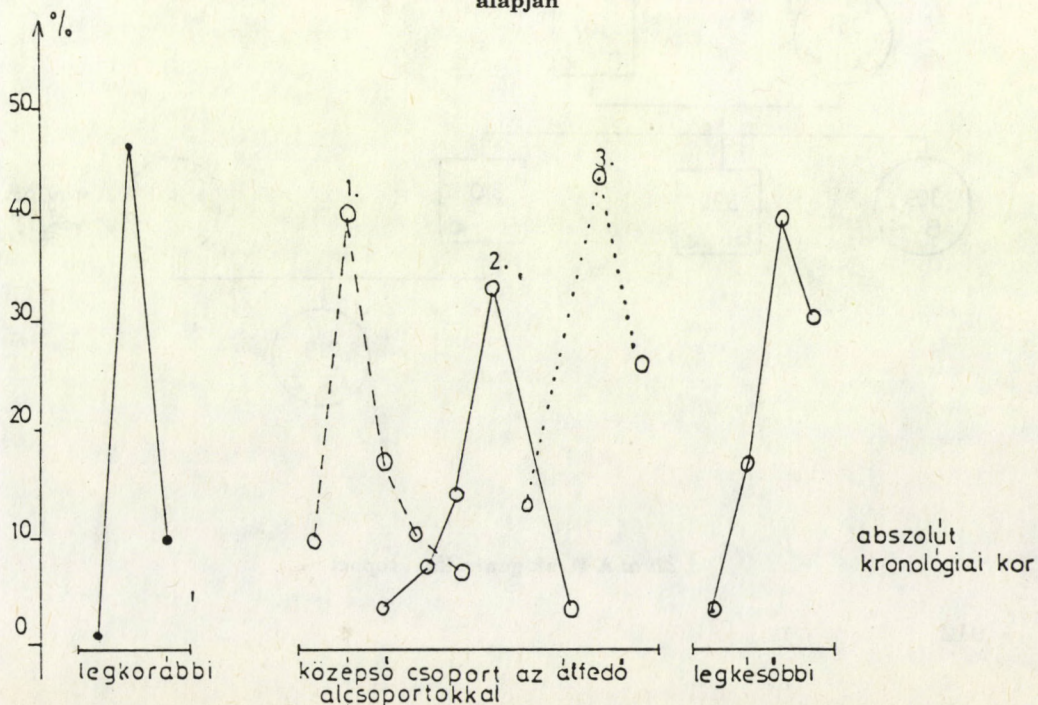
Abszolút kronológiai
skála

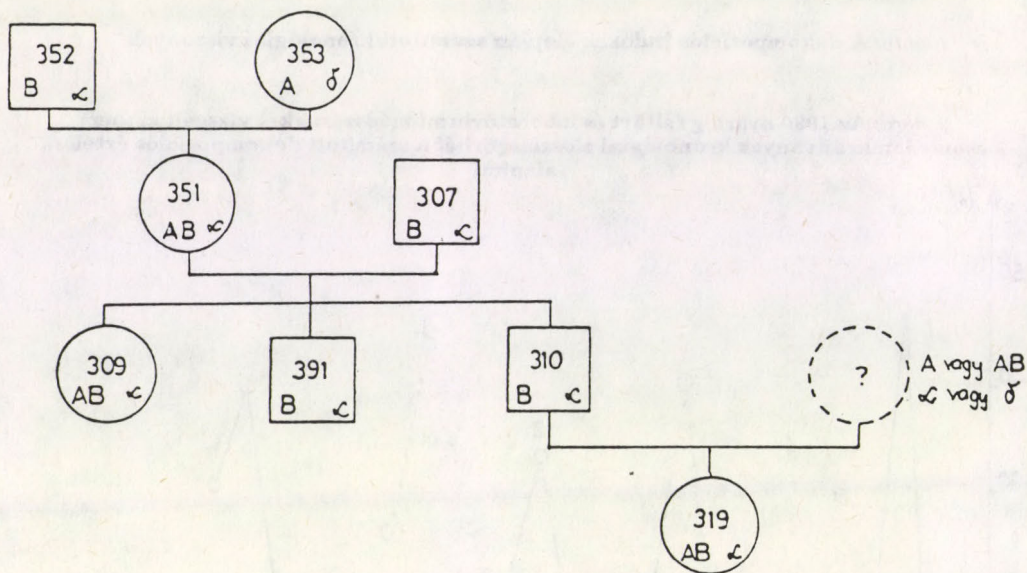
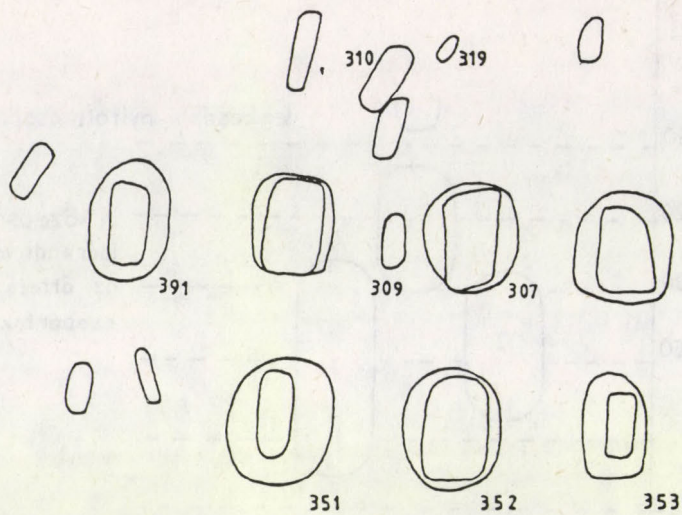
évek: ↑

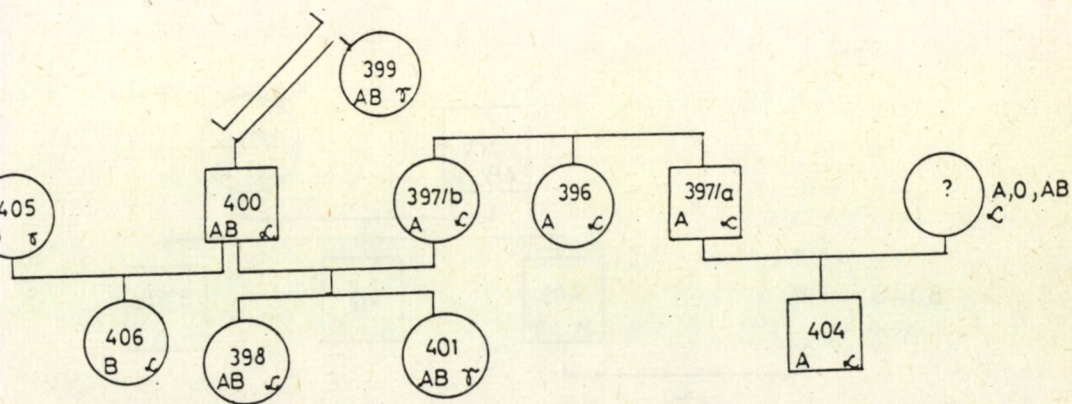
1. ábra: A dekompozíciós indexek alapján számított kronológiai viszonyok

2. ábra: Az 1990 nyaráig feltárt és laboratóriumi módszerekkel vizsgált emberi csontvázmaradványok kronológiai eloszlás görbéi a számított dekompozíciós értékek alapján

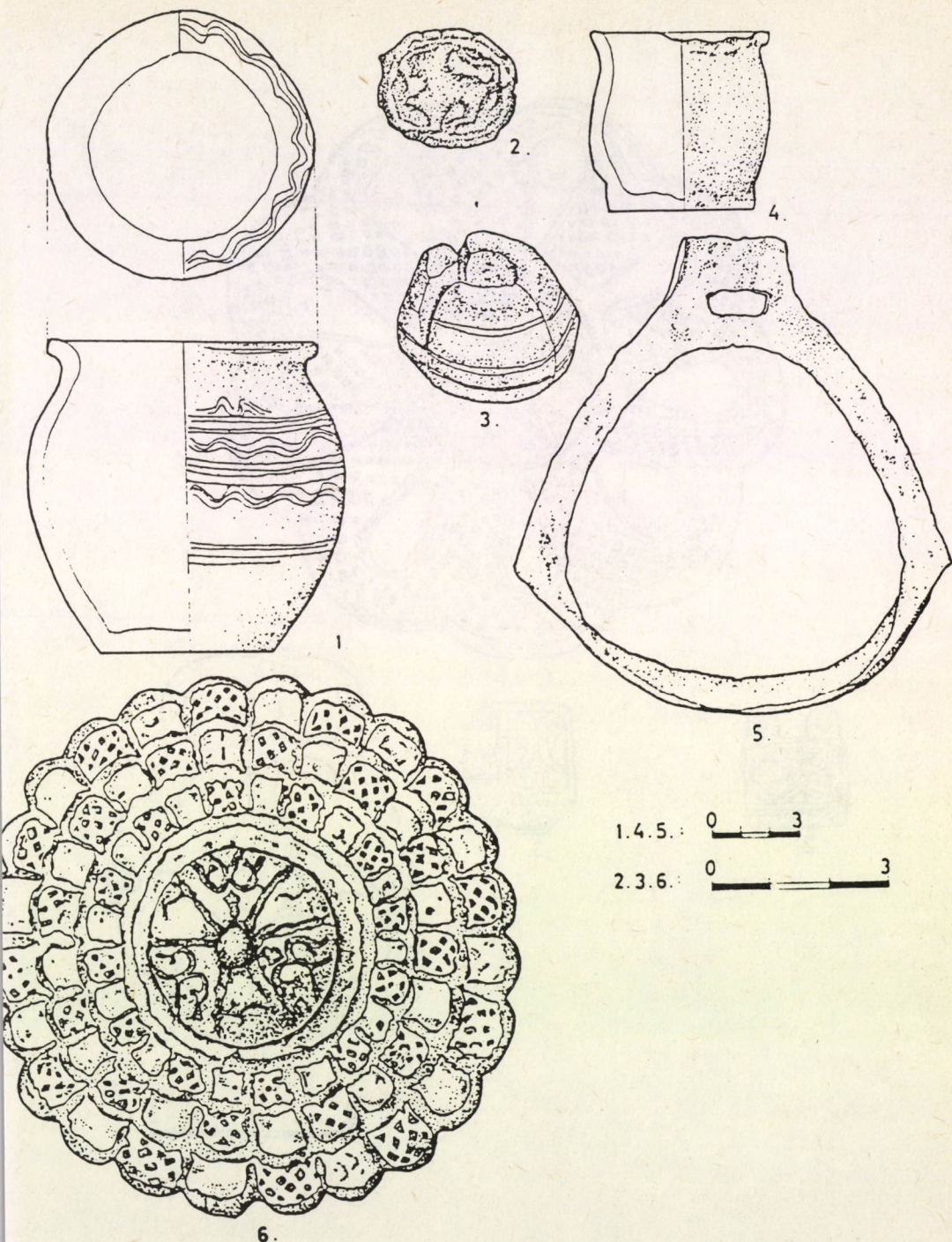

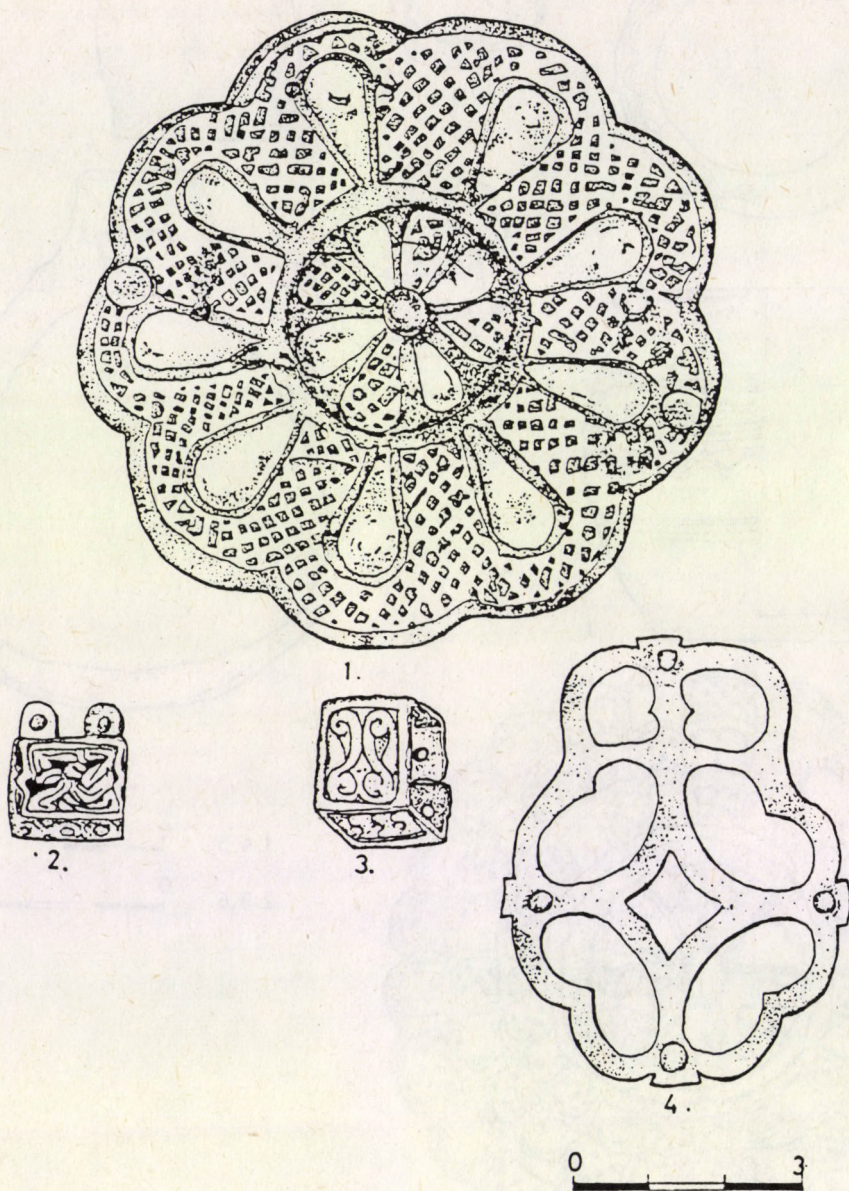
3. ábra: A 41. sz. genetikai csoport

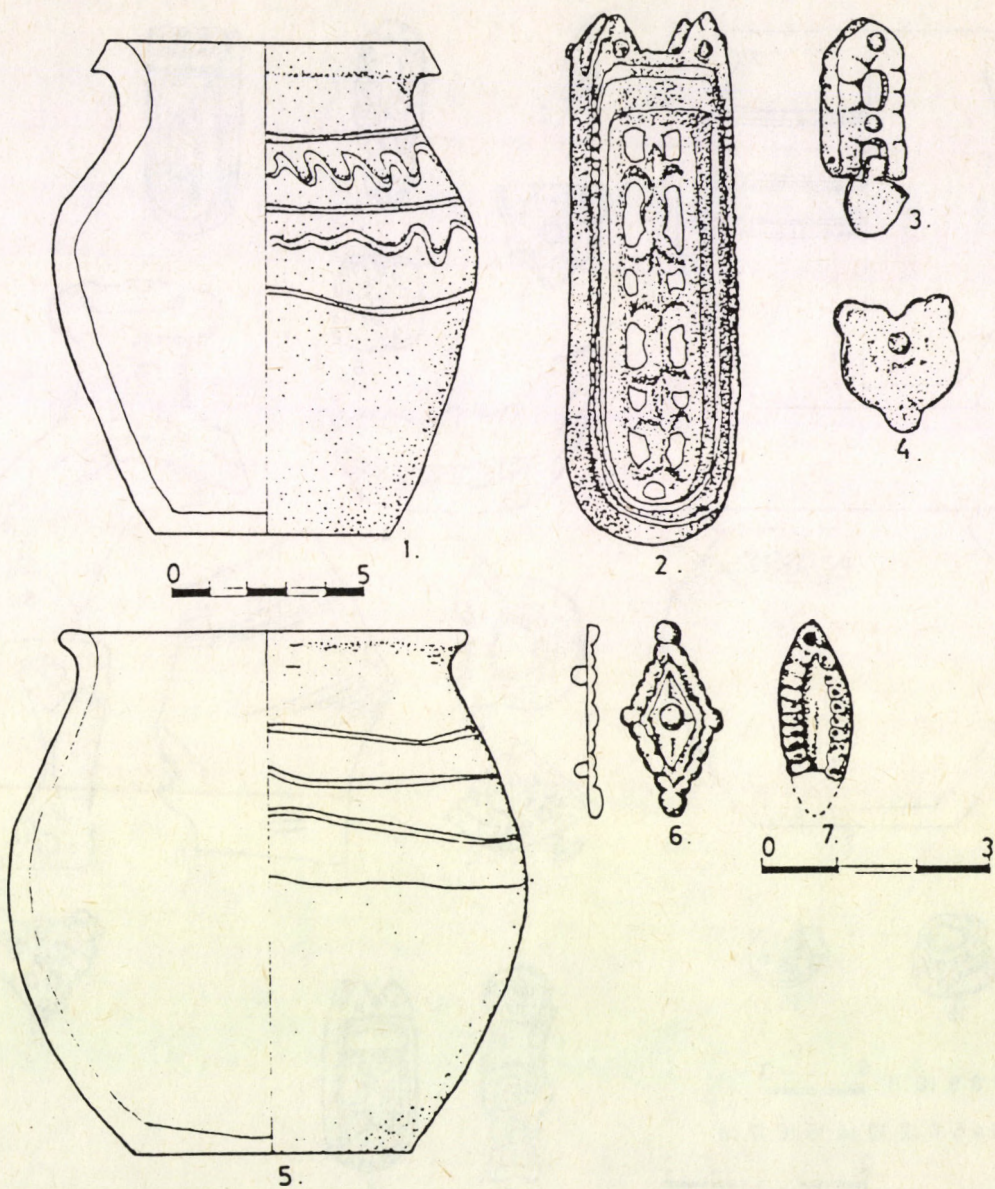
913

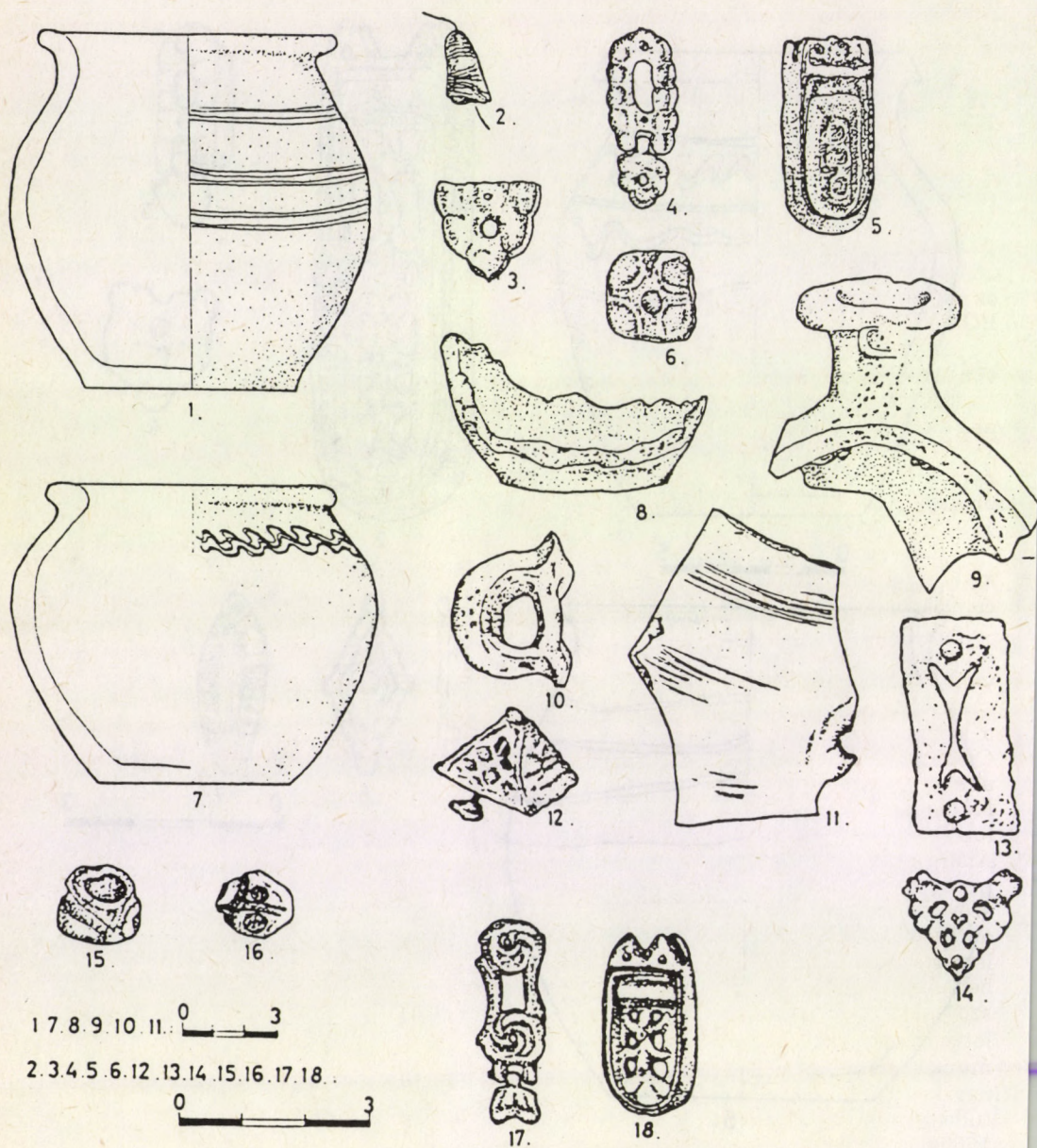
1. tábla: Leletek a 41. sz. genetikai csoportba tartozó sírokból (1-2: 351. sír; 3: 391. sír; 4: 309. sír; 5: 310. sír)

2. tábla: Leletek a 41. sz. genetikai csoportba tartozó sírokból (1-4: 352. sír)

3. tábla: Leletek a 45. sz. genetikai csoportba tartozó sírokból (1-4: 397. sír; 5: 405. sír; 6-7: 406. sír)

4. tábla: Leletek a 46/A sz. genetikai csoporthoz tartozó sírokból (1-5: 417. str; 7-14: 449. str; 15-16: 450 str; 17-18: 376. str)

TARTALOM

VEKERDI LÁSZLÓ	Csoóri Sándor: Nappali hold (<i>esszé</i>)	785
KIRÁLY LÁSZLÓ	A „C” korszak bája (<i>versciklus</i>)	799
MÓZES ATTILA	Hüvely Matyi csodálatosan posztmodern élete (<i>próza</i>)	803
VARGA IMRE	„Bízom az igazság mindenhatóságában” – beszélgetés Kocsis Istvánnal)	817
BÁTHORI CSABA	Emberi két kéz, A hegyfokot keresni... (<i>versek</i>)	836
PÁSKÁNDI GÉZA	Az új tasmán szótár (<i>hangjáték</i>)	837
CSELÉNYI BÉLA	Megérkezel, Vasfű, Elviharzás, A forradalom elágása, Kilencvenes évek, Írott ír szöveg, Valódi oroszlán (<i>versek</i>)	847
MARTOS GÁBOR	„Mind walesi bárdok voltunk” – beszélgetés Cselényi Bélával	851
KÖRÖSSI P. JÓZSEF	A vértől az óceánig – és vissza, lehessen nekem is (<i>versek</i>)	859
KABA ÁKOS	Széljegyzetek egy új magyar őstörténeti tanulmányhoz	863
BERENIK ANNA	A félremagyarázott Anonymus IV.	873
BESENYŐ SÁNDOR	Kinek a számára készült a „Szent Korona” alsó (görög) része?	888
LEKLI BÉLA	Török eredetű személy- és helyneveink	891
KÖLTŐ LÁSZLÓ–LENGYEL IMRE–PAP ILDIKÓ–SZENTPÉTERI JÓZSEF	Etnikumok, régészeti kultúrák a kora középkori Pannóniában	901
VÉKONY GÁBOR	A kazár kérdés I.	919
KURUCZ GYULA	Kelet és Nyugat határán X.	939
BALLA D. KÁROLY	Permutációk (I.), Permutációk (II.), Permutációk (III.) (<i>versek</i>)	944
TÁBOR ÁDÁM	Kandinsky ég, Embermesterek (<i>versek</i>)	947
KEMENES GÉFIN LÁSZLÓ	Huszár Éva kollázsai	948
LÓRINCZY HUBA	„...személyiségnek lenni a legtöbb, amire ember képes” – Márai Sándor: Béke Ithakában	951
LACZKÓ ANDRÁS	Egybefogva valót és ideát – Takáts Gyula lírája a negyvenes évek második felében	956
VASADI PÉTER	„Repülj reménytelen.” – Csokits János: Látogatás egy égitesten	963
VALUCH TIBOR	Az elfelejtett tisztelgés (a Bibó-émlékkönyvről)	966
GYURÁCS FERENC	A hűségesek seregszemléje (Bibó-émlékkönyv I–II.)	970
ÁCS ZOLTÁN	Gondolatok egy könyv kapcsán (Éger György: A burgenlandi magyarság rövid története)	974
	KÉPEK	
HUSZÁR ÉVA	kollázsai 802, 816, 846, 858 (Kiss Tèodóra fotói)	

Kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza!